

Ciències Socials i Jurídiques

**Guies per a una
docència universitària
amb perspectiva de gènere**

Turisme

**Ester Noguer-Juncà
Montserrat Crespi-Vallbona**

Xarxa Vives
d'universitats

TURISME

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

Ester Noguer-Juncà
Montserrat Crespi-Vallbona

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Ada **GARRIGA COTS**, presidenta de la Comissió d'Igualtat, Universitat Abat Oliba CEU

Carmen **VIVES CASES**, directora del secretariat d'Igualtat, Universitat d'Alacant

Marta **TORT COLET**, comissària d'Educació, Cultura, Joventut i Esport, Universitat d'Andorra

Maria **PRATS FERRET**, directora de l'Observatori per a la Igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

Núria Sara **MIRAS BORONAT**, delegada del rector per a la direcció de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Elisa **MARCO CRESPO**, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. **PLA BOIX**, delegada del rector per la Igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperanza **BOSCH FIOL**, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo **LEÓN LLORENTE**, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Internacional de Catalunya

Fernando **VICENTE PACHÉS**, director de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna **ROMERO BURILLO**, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

Maria José **ALARCÓN GARCÍA**, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

Maria **OLIVELLA QUINTANA**, coordinadora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique **SISTACH**, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Josefina **ANTONI JUAN RULL**, vicerectora de Responsabilitat Social i Igualtat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa **CERDÀ HERNÁNDEZ**, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Rosa **CERAROLS RAMÍREZ**, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Andrea **DEL POZO RODRÍGUEZ**, cap de l'Àrea de Secretaria General, Universitat Ramon Llull

Víctor **MERINO SANCHO**, comissionat d'Igualtat, Diversitats i Benestar, Universitat Rovira i Virgili

Rosa Maria **MOCHALES SAN VICENTE**, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Mar **BINIMELIS ADELL**, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita **XARXA VIVES D'UNIVERSITATS**

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec

12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-41261-7

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

Autores: Ester Noguer-Juncà i Montserrat Crespi-Vallbona.

Coordinadores: M. José Rodríguez
Jaume i Maria Olivella Quintana
@Xarxa Vives d'Universitats, 2022

Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

Aquesta obra ha estat editada amb el suport de l'Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	9
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES IMPLICACIONS	10
03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	14
04. PROPOSTES PER INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN TURISME	20
4.1 Objectius de l'assignatura/mòdul:	20
4.2 Continguts de les assignatures/mòdul:	21
4.2.1 Dimensió econòmica del mercat turístic	21
4.2.2 Patrimoni de les destinacions	23
4.2.3 Responsabilitat social corporativa	24
4.3 Avaluació	26
4.4 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents	27
4.5 Mètodes docents	28
05. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE	30
06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	34
07. RECURSOS PEDAGÒGICS	36

7.1 Recull de webs	36
7.2 Glossari de conceptes	36
7.3 Xarxes d'innovació docent (XID)	37
7.4 Grups de recerca	37
7.5 Programes d'assignatures en turisme	38
08. PER A APROFUNDIR	39
8.1 Bibliografia de referència	39
8.2 Altres	40
8.3 Capítols de llibre	41
8.4 Articles	42
8.5 Altres recursos	48

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o transversalitat de gènere és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere i altres eixos de discriminació. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes.

D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re) produïdes. D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per a identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que asseguruen que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. Al 2017 es va publicar l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), que constata que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU. Al 2021 es va publicar una nova edició d'aquest informe, en aquesta ocasió coordinat per M. José Rodríguez Jaume i Diana Gil González (Universitat d'Alacant). S'hi conclouia que, tot i que el gènere s'està incloent progressivament en assignatures dels plans d'estudi dels diferents graus, encara persisteix un enfocament restrictiu que, si bé promou la formació en gènere en els continguts, els plantejaments i les metodologies, presenta limitacions com el canvi reduït en la cultura organitzativa i de gestió de les universitats o la convivència amb la ceguesa al gènere de la resta d'assignatures del pla d'estudis.

Un dels principals reptes identificats en ambdós informes per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. Així, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Per aquest motiu el Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU va acordar desenvolupar i continuar nodrint la col·lecció *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació en una primera fase de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra), i de M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Maria Olivella Quintana (Universitat Oberta de Catalunya) en les següents.

En conjunt s'han elaborat fins al moment 28 guies que s'han encarregat a professorat expert en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

ANTROPOLOGIA: Jordi Roca Girona (Universitat Rovira i Virgili)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

MUSEOLOGIA I MUSEOGRAFIA: Ester Alba Pagán (Universitat de València)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

COMUNICACIÓ: Maria Forga Martel (Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya)

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

GEOGRAFIA: Maria Prats Ferret i Mireia Baylina Ferre (Universitat Autònoma de Barcelona)

SOCIOLOGIA, Economia i Ciència Política: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

TURISME: Ester Noguer-Juncà (Universitat de Girona) i Montserrat Crespi-Vallbona (Universitat de Barcelona).

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

MATEMÀTIQUES: Irene Epifanio López (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

BIOLOGIA: Sandra Saura Mas (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES DE L'ACTIVITAT FÍSICA I L'ESPORT: Pedrona Serra Payeras i Susanna Soler Prat (INEF Barcelona)

INFERMERIA: M. Assumpta Rigol Cuadra i Dolors Rodríguez Martín (Universitat de Barcelona)

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

NUTRICIÓ I DIETÈTICA: Purificación García Segovia (Universitat Politècnica de València)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES I ARQUITECTURA:

ARQUITECTURA: María-Elia Gutiérrez-Mozo, Ana Gilsanz-Díaz, Carlos Barberá-Pastor i José Parra-Martínez (Universitat d'Alacant)

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

ENGINYERIES AGRÀRIES: M. Dolores Raigón Jiménez (Universitat Politècnica de València)

ENGINYERIA NAVAL, MARINA I NÀUTICA: Clàudia Barahona-Fuentes i Marcel·la Castells-Sanabra (Universitat Politècnica de Catalunya)

ENGINYERIA INDUSTRIAL: Elisabet Mas de les Valls Ortiz i Marta Peña Carrera (Universitat Politècnica de Catalunya)

ENGINYERIA MULTIMÈDIA: Susanna Tesconi (Universitat Oberta de Catalunya)

ENGINYERIA ELECTRÒNICA DE TELECOMUNICACIÓ: Sònia Estradé Albiol (Universitat de Barcelona)

METODOLOGIA:

DOCÈNCIA EN LÍNIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE: Míriam Arenas Conejo i Iolanda García González (Universitat Oberta de Catalunya).

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

M. José Rodríguez Jaume i Maria Olivella Quintana, coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

El sector turístic sol ser observat, majoritàriament, des d'un enfocament economicista que en subratlla l'aportació al PIB o la seua contribució a l'ocupació (5,5 % i 11,8 %, respectivament, al 2020). Sense obviar la rellevància d'aquesta dimensió, o precisament per això, la mirada del turisme des de la perspectiva de gènere permet descobrir algunes de les arestes de la seua dimensió social en abordar la relació de les dones respecte als homes com a treballadores, empresaríes i emprenedores, però també com a usuàries d'equipament turístic i consumidores d'experiències d'oci. Sens dubte, una aproximació necessària atès que persisteix la ceguesa al gènere amb què s'ha planificat, gestionat i analitzat el sector turístic. Així mateix, la persistència de la mirada androcèntrica en l'oferta turística mateixa no ha donat resposta a les necessitats, motivacions i interessos de les dones alhora que ha invisibilitzat el turisme sexual.

Les professores Ester Noguer-Juncà (Universitat de Girona) i Montserrat Crespi-Vallbona (Universitat de Barcelona) proposen una guia per a la incorporació de la perspectiva de gènere als estudis de turisme. Igual que al conjunt de les guies que conformen aquesta col·lecció, la finalitat compartida és oferir reflexions i bones pràctiques amb què revertir l'androcentrisme en la transmissió de coneixement a les aules universitàries que imparteixen graus relacionats amb el turisme, o bé assignatures que lligades a aquesta temàtica formen part dels plans d'estudis d'altres graus o postgraus universitaris.

La guia exemplifica la inclusió de la perspectiva de gènere remetent a tres assignatures: Dimensió econòmica del mercat turístic, Patrimoni de les destinacions i Responsabilitat social corporativa. Atès que l'enfocament que s'adopta és la transversalització del gènere (*gender mainstreaming*), la guia inclou recomanacions, basades tant en l'evidència científica com en l'experiència pròpia de docents i expertes en l'estudi del sector turístic, per integrar l'enfocament de gènere en els resultats d'aprenentatge, el sistema d'avaluació, modalitats organitzatives i mètodes docents. És a dir, la guia s'ocupa dels possibles biaixos de gènere que de manera inconscient (re)produïm no només en el currículum formal sinó també en l'informal o ocult. La proposta inclou un gran nombre i varietat d'exemples i bones pràctiques que resultaran de gran interès tant per qui s'apropa per primera vegada a la docència amb perspectiva de gènere en turisme, com per qui compta amb experiència en aquesta pràctica.

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES IMPLICACIONS

El concepte de gènere (usat per definir un constructe social que divideix allò que es considera femení i allò masculí i per tant una manera de ser i de comportar-se en societat) es diferencia del concepte sexe (una característica biològica i anatòmica dels éssers humans que permet dividir el món entre homes i dones), esdevenint ambdós la inspiració de les teories sobre les relacions, identitats i activitats d'homes i dones; i sobre la intersecció del gènere amb altres formes de categoritzar les diferències entre les persones, com pot ser l'etnicitat, la classe, l'edat, la sexualitat o la nacionalitat.

El constructe social de gènere té conseqüències a tres nivells: individual, interaccional i institucional (Segovia-Pérez i Figueroa-Domecq, 2018), els quals estan interrelacionats i no poden ser entesos un sense l'altre (Risman, 1998). El nivell individual suposa la concepció personal d'hom mateix en pertànyer a un gènere o altre, de manera que ens conforma la nostra personalitat, comportament, valors, creences, preferències i presa de decisions, segons ens configurem i desenvolupem com a homes o dones. El nivell interaccional implica un determinat comportament dels homes i les dones segons el que s'espera que ha de ser depenent del seu gènere, és a dir, hi ha unes expectatives de rol de gènere que West i Zimmerman (1987) van conceptualitzar com a *doing gender*. Per últim, el nivell institucional fa referència a com les estructures socials, culturals i organitzatives reproduïxen les diferències de gènere (divisions de treball, jerarquies i poder) i divideixen d'aquesta mateixa manera les institucions i la societat i, per tant, fan que el poder i els recursos es mantinguin principalment en mans dels homes.

En el turisme les dones juguen un paper important, no només com a treballadores, empresàries o emprenedores, sinó també com a consumidores d'experiències d'oci i lleure. Malgrat aquest protagonisme, la persistència de les desigualtats de gènere al mercat del treball és encara molt significativa, així com la recerca en turisme des d'una vertadera perspectiva feminista (Figueroa-Domecq i Segovia-Pérez, 2020). La inserció laboral femenina té lloc en un context que genera segregació ocupacional (horitzontal i vertical), condicions de treball poc atractives i bretxes salarials remarcables (Segovia-Pérez *et al.*, 2021; Figueroa-Domecq *et al.*, 2020; Noguera-Juncà *et al.*, 2020; Segovia-Pérez *et al.*, 2019; Alcañiz, M., 2015). En aquest sentit, a Catalunya, segons les darreres dades de la Generalitat de Catalunya, al 2019 la bretxa salarial era del 20,6 %, un 1,5 % menys respecte al 2018 i un 5,4 % menys respecte al 2014. Les dades també il·lustren que la diferència salarial entre homes i dones més destacable és a les ocupacions elementals (32,6 %) i al sector de la restauració, cures personals i venedores (29,4 %) (Institut Català de les Dones, 2021).

Alhora, la divisió sexual en els entorns de treball i de família ha comportat que la responsabilitat en els treballs reproductius, és a dir, en les tasques domèstiques i de cures quotidianes, siguin habitualment assumides per les dones (López Villanueva i Crespi-Vallbona, 2022; Pautassi, 2021; Carrasco, 2017; Díaz-Martínez i Simó-Noguera, 2016; Carrasco i Domínguez, 2011; Aguirre, 2009; Sayer *et al.*, 2004). Per exemple, al 2019 a Catalunya les dones van demanar el 92,53 % de les excedències per cura de filles i fills i el 79,06 % per cura de familiars (Institut Català de les Dones, 2021). I són precisament aquestes càrregues reproductives i l'educació cultural i institucional rebudes, les traves que dificulten a les dones poder arribar a ocupar llocs de lideratge i de responsabilitat estratègica en les organitzacions.

Així doncs, la ceguesa al gènere en el sector del turisme manté aquesta tradició, mostrant-ne les conseqüències tant en el seu àmbit professional com de salut i cognitiu. Si observem l'activitat turística des del vessant industrial o productiu, habitualment s'assigna a les dones els treballs més lligats a l'esfera domèstica i d'higiene. Per exemple, el departament de pisos de les empreses d'allotjament acostumen a tenir un 100 % de treballadores femenines, que realitzen tasques menystingudes i sense valor afegit per a l'estratègia de l'organització (ja que sovint aquest departament s'externalitza i el servei es duu a terme per part d'empreses que es dediquen a procurar la neteja des d'altres organitzacions). D'altra banda, el departament de manteniment acostuma a tenir una ràtio d'empleats bàsicament masculina. Aquestes desigualtats al mercat laboral (diferències en la participació d'homes i dones als llocs de treball, segregació horitzontal i vertical) o les desigualtats salarials (bretxa salarial), o les desiguals carreres professionals (sostres de vidre que impossibiliten que la dona sigui present en els espais de decisió econòmica) perviuen en el sector empresarial turístic, com a reflex d'una cultura patriarcal ben present encara a la societat actual.

En el cas de la demanda, les dones com a consumidores de viatges són ben presents, ja sigui acompanyades o soles. No obstant això, les seves percepcions, motivacions i interessos es presenten conjuntament amb les necessitats i gustos del gènere masculí, d'aquí el seu biaix. D'altra banda, també cal fer una referència explícita al turisme sexual, així com el consum del turisme i el seu gaudi sexual en funció de les idees sobre la masculinitat i la feminitat. És un fet, doncs, que la investigació turística s'ha basat tradicionalment en la universalització de les experiències, les percepcions i les creences masculines, fent que el gènere estigui absent en els seus estudis.

Segons l'Agència per a la Qualitat del Sistema Universitari de Catalunya-AQU (2018:16), una docència amb perspectiva de gènere és la que introdueix el sistema sexe-gènere entre les diferents àrees de coneixement i entre les assignatures de la pròpia titulació. En el cas del turisme, el sexe no és rellevant atès que els estudis no se centren en l'anàlisi dels éssers humans, sinó que el que té realment pes és el gènere, atès que els seus ensenyaments impliquen les interaccions entre els individus i l'entorn en el qual aquestes es desenvolupen. En aquest sentit, Kortendiek (2011) assenyala tres elements significatius en el disseny de continguts amb equilibri de gènere, a fi de superar la idea que una formació amb perspectiva de gènere suposa una docència sobre les dones, ja que el gènere no és sinònim ni de sexe ni de dones. El primer d'aquests elements se centra a explicitar els aspectes professionals de la disciplina, incloent-hi continguts que sensibilitzin l'alumnat sobre els rols i els estereotips de gènere en el seu sector i futura activitat professional. El segon element suggereix introduir continguts que estimulin l'alumnat a identificar els biaixos de gènere en la seva àrea de coneixement, a fi d'eludir la reproducció del mite de la universalitat masculina. En darrer lloc, suposa formar l'alumnat sobre l'ús pràctic del coneixement científic de la disciplina a fi d'anticipar-se a l'impacte diferencial que es produeix entre les dones i els homes quan ignora el gènere.

D'aquesta manera, una perspectiva de gènere en la docència turística suposa inicialment posar en valor les primeres aportacions de les dones acadèmiques en aquesta disciplina quant a gènere. En aquest sentit, Margaret Swain, va definir gènere com «(...)un sistema d'identitats culturalment construïdes, expressades en ideologies de masculinitat i feminitat, que interactuen amb relacions socialment estructurades mitjançant les divisions del treball i el plaer, la sexualitat i el poder entre els homes i les dones» (1995: 258-259). Aquesta definició emmarca el primer monogràfic amb diferents articles sobre turisme i gènere, *Annals of Tourism Research* (1995), al mateix temps que Vivian Kinnaird i Derek Hall editen el llibre *Tourism, A Gender Analysis* (1994). Després d'algunes crítiques, la mateixa autora revisa aquesta definició més endavant. Considera que la definició cal que sigui més flexible, multidimensional i útil, atès que el gènere varia enormement entre individus, cultures, societats i el pas del temps, atenent també a les interaccions entre les diferents identitats (Swain, 2005). D'altra banda, admet que la seva definició no reconeixia adequadament els cossos ni les formes en que els cossos interactuen en les seves actuacions i conformen sistemes de significat, i que assumia les normes heterosexuales i el pensament binari. Així mateix, també Kinnaird i Hall (2000), s'inspiren en Judith Butler per parlar de gènere segons sigui la seva actuació atenent al marc regulatori del cos. Un cos que et sotmet al poder. En aquest

sentit, Inderpal Grewal i Caren Kaplan (2001) constaten una línia de pensament en què el binarisme de gènere es naturalitza i la seva desestabilització ve donada pels estudis *queer* o les anàlisis ètniques. Aquesta síntesi científica emmarcaria la introducció a tractar transversalment el gènere en l'ensenyament dels estudis turístics.

03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

En les ciències socials, tradicionalment el coneixement s'ha organitzat des de la idea moderna “que situa a un subjecte particular (home, occidental/blanc, heterosexual, adult i burgès) com a referent de la vida pública i social a Occident, en relació a la resta (“l'altre”) que queda subalternat” (Cubillos Almendra, 2014:120). Aquesta perspectiva reduccionista ha distorsionat la investigació i també la transmissió de coneixements a les aules universitàries quant al seu contingut, selecció de metodologies, anàlisi i interpretació de les dades. Per la teoria de l'encarnació, s'assenyala la realitat física (del cos) en la intersecció de relacions de poder en cada individu i entre les persones (Veijola i Jokinen, 1994). Per això, com afirma Swain (2005), cal que els estudis de turisme s'esdevinguin des de perspectives de l'encarnació (sovint no reconegudes o silenciades) i amb el posicionament de l'enfocament en el qual es teoritza. L'encarnació de l'investigador o investigadora afecta a les seves preguntes, als seus resultats i a la construcció del coneixement. Tinguem ben present que als Estats Units, ja des de la dècada dels 70, el criticisme de les feministes negres i mexicanes i nord-americanes (xicanes) (Combahee River Collective, 1981; Davis, 1981; Hooks, 1984; Hill Collins, 1990) qüestionava l'ús monolític de la categoria dona, mostrant que “si bé les feministes blanques sempre han qüestionat l'ús de la norma masculina com a estàndard, alhora han comès generalitzacions similars, construint una norma femenina basada en l'experiència d'una dona blanca, heterosexual, de classe mitjana des de postulats cristians” (La Barbera, 2016: 108). D'aquesta manera, la limitació de l'ús del gènere com a categoria d'anàlisi ha conduït a generalitzar la perspectiva interseccional (Crenshaw, 1989) en les anàlisis feministes, és a dir, tenint present l'etnicitat, la classe, l'edat, la sexualitat o la nacionalitat. La interseccionalitat afavoreix enfocaments que consideren que els sistemes de domini (com el patriarcat, el racisme, la normativització heterosexual, el colonialisme o la discriminació per edat) tenen relacions recíproques (Platero, 2012), interactuen i impacten en la identitat de la gent en formes que excedeixen la mera adhesió al sistema de domini (Severs *et al.*, 2017). En definitiva, aquesta eina conceptual ens permet reconèixer i entendre que “les nostres experiències són interseccionals” (Platero, 2012: 19).

En qualsevol cas, la perspectiva de gènere ha esdevingut un instrument indispensable en la docència, ja que mostra diferents formes de construcció de la identitat de la dona i l'home, la seva manera particular d'actuar, percebre, entendre, sentir, parlar i interactuar (Inda, 2016). Així, la incorporació de la perspectiva de gènere

en la docència i en la recerca suposa entendre l'evolució dels diferents paradigmes feministes. La idea central d'aquests enfocaments és la seva visió crítica en com el gènere és socialment construït i les seves implicacions en els rols de gènere i les relacions de poder. S'oposen, doncs, a les teories tradicionals amb un clar biaix androcèntric en la creació i reproducció d'una estructura hegemònica centralment masculina. Per exemple, les aportacions de Pierre Bourdieu sobre la dominació masculina (1998) i la violència simbòlica contra les dones; els conceptes de poder i saber vinculats al subjecte i a la identitat de Michel Foucault; o el paradigma de la "tercera dona" de Gilles Lipovetsky. Repassant algunes d'aquestes teories, destaca la teoria feminista sobre el cos que se centra en les diferències, en el domini i la subversió. Les diferències humanes s'expliquen en termes de cossos biològics i/o significats construïts culturalment, privilegiant-ne uns o altres, segons qui ocupa el control, i que comporten submissions, resistències i/o transformacions. D'altra banda, la teoria *queer* (Johnston, 2001) qüestiona tot aquest pensament binari, inclosos els conceptes de gènere i sexe.

Tanmateix, les diferents teories tenen un objectiu comú i responen a tres grans onades: l'empirisme femení o lliberal; la perspectiva feminista; i el feminisme postestructuralista. La primera etapa emergeix amb el moviment sufragista i la industrialització de mitjans del segle XIX, en la lluita de les dones per obtenir els mateixos drets que els homes, en tant que ciutadanes. Als anys seixanta del segle XX s'esdevé la segona onada que pren embranzida de la mà del llibre de Simone de Beauvoir, *El segon sexe* (1949), evidenciant com les forces culturals i socials perpetuen la subordinació de la dona. La tercera fase s'inicia als anys noranta amb cinc perspectives principals (Mann i Huffman, 2005): teoria interseccional, postmodernisme o postestructuralisme, teories feministes postcoloniales, l'agenda de les joves feministes i les teories *queer*.

En l'àmbit del turisme hi ha un interès creixent en aplicar la perspectiva de gènere en la seva investigació i de retruc en la docència, tant en els continguts curriculars com en la innovació docent (Vizcarra Morales *et al.*, 2015; Donoso-Vázquez *et al.*, 2014). Per a Margaret Swain (1995) l'anàlisi de gènere en els estudis turístics té cinc etapes:

1. Invisible (que comprèn el període entre 1940-1970, en el que les dones o la perspectiva de gènere en la investigació turística és inexistent, invisible).
2. Compensatori (en la dècada de 1970-1980, l'estratègia és la d'"afegeixi dones i remeni", és a dir, incloure la variable de gènere i analitzar el compor-

tament de gènere de les dones a la família o en el consum de productes turístics).

3. Diferències dicotòmiques (diferències sexuals).
4. Perspectiva feminista (centrada en les dones), recercant principalment les evidències en segregació per sexe, rols estereotipats i estructures de gènere al treball, així com les diferències salarials entre homes i dones en el sector turístic (Kinnaird i Hall, 1994; Adkins, 1994; Bagguley, 1990; Jordan, 1997; Sinclair, 1997).
5. Marcs conscients del gènere (anàlisi de les relacions, rols i estereotips que situen les dones en una posició de subordinació enfront els homes, ateses les dimensions de poder i control). D'aquesta manera, als anys noranta es recomana que es millori l'experiència turística de les dones que s'allotgen a hotels a través de mesures de seguretat, principalment de vigilants masculins (Aitchison i Reeves, 1998).

Així doncs, les diferents perspectives feministes s'han fet ressò en el turisme. El feminisme liberal combat les estructures i els sistemes en què el turisme es basa per les conseqüències que genera. Així, per exemple, el feminisme empíric o liberal es focalitza en analitzar quins són els paràmetres que segueix el treball en el sector turisme, responent a les qüestions de "què", "on" i "quan", i il·lustrant els llocs que ocupen les dones, sense preocupar-se massa del "com" i del "per què" d'aquests patrons existents o de les relacions de poder de gènere que són inherents a la construcció d'aquests patrons. Les barreres o restriccions de la participació de les dones en el sector professional del lleure i del turisme que s'han analitzat des del feminisme liberal no s'han centrat en les causes estructurals i causals que les generen, sinó que han descrit els elements biològics, socials, físics, legals o financers que tendeixen a concentrar les relacions de poder de gènere en una societat.

La teoria del punt de vista feminista inclou els desavantatges estructurals i materials de les dones en el sector turístic (feminisme marxista, feminisme negre, feminisme socialista i feminisme radical). Aquestes anàlisis estructuralistes es divideixen en dues aproximacions, una des de la teoria neurolingüística i l'altra des de la investigació sociològica. És el segon enfocament, el de les teories de l'estructura com a procés, quan s'emfasitza en les estructures i limitacions socials a l'hora d'excloure els individus i grups d'activitats socials, econòmiques i de poder. Les crítiques a la construcció d'un llenguatge patriarcal també van jugar un paper important, arran del treball presentat per Spencer (1980), tot i que l'auge

arriba amb el feminisme postestructural ja que el paper de la llengua, els mitjans de comunicació i les imatges a l'hora de crear, mantenir i reproduir el poder esdevenen un aspecte crucial en els estudis de gènere en turisme.

Així, el feminisme postestructuralista comparteix la preocupació sobre la importància de la subjectivitat en la formació d'interrelacions entre el poder material, la ideologia i les construccions culturals. En aquest sentit, l'anàlisi de Carmichael Aitchison (2005) busca el consens entre les diferents teories feministes explorant com la naturalesa social i cultural, allò material i allò simbòlic de les relacions, conformen les relacions de gènere en el lleure i el turisme. Com assegura aquest autor, la qüestió clau és preguntar en quina mesura el poder masculí sistèmic (patriarcat) i el poder econòmic sistèmic (capitalisme) existeixen en la producció i consum de lleure i turisme i quin és l'abast de la seva influència en la producció, legitimació i reproducció de les relacions de poder de gènere. Així també, en aquest sentit, Munar *et al.* (2017) proposen una nova manera de fer recerca i ser un acadèmic, comproment-se amb els principis de reflectivitat, posicionament, reciprocitat (Bakas, 2017), compromís emocional (Narayan, 1997), discussió democràtica (Intermann, 2017) i associació amb un entorn específic (Anderson *et al.*, 2010).

Actualment, com manifesta Heather Gibson (2001) i confirmen Vizcaíno Suárez *et al.* (2016), hi ha tres àrees d'estudi sobre turisme i gènere:

- a) Estudis centrats en els i les turistes (consumidors i consumidoras), on s'analitzen les diferències de gènere en el consum turístic i en el comportament en els viatges, així com la incorporació històrica de les dones en els viatges i el turisme i les seves interaccions socials i emocionals amb aquest. Una revisió de la literatura mostra com els productes es dissenyen inevitablement a partir d'una perspectiva masculina (Westwood *et al.*, 2000). Aquesta recerca sobre els productes turístics basats en les necessitats de les dones, on la qualitat i el disseny hi juguen un paper important, són també positius per als homes (Kotler i Lee, 2008; Pearce, 2005). D'altra banda, cada cop hi ha més dones que viatgen soles i de manera independent, i això significa que les destinacions turístiques i els productes turístics han de tenir en compte les seves diferents necessitats i expectatives, així com l'aspecte de la seguretat (Kotler i Lee, 2008).
- b) Estudis centrats en els productors i productores d'activitats, serveis i experiències turístiques: diferències de gènere, oportunitats laborals pels homes i per les dones, la segregació laboral i la discriminació en el treball;

empleades i empleadores. Quant a la dona laboral, destaquen estudis sobre discriminació laboral, tant en l'anomenat sostre de vidre, segmentació horitzontal o bretxa salarial (Figueroa-Domecq *et al.*, 2014, Santero-Sánchez *et al.*, 2015), com el *gap* tecnològic (Figueroa-Domecq *et al.*, 2019; Segovia-Pérez *et al.*, 2012). En relació a l'emprenedoria destaca la subrepresentació persistent de les dones (Markussen i Røed, 2017; Bönthe i Piegeler, 2013), malgrat que el turisme és un espai prou accessible per elles atès el predomini de les petites empreses i les barreres d'entrada relativament baixes; però, tot i així, la proporció de dones emprenedores es manté molt per sota de la igualtat (Ramos-Rodríguez *et al.*, 2012; De la Fuente *et al.*, 2014). On sobresurten és en el desenvolupament turístic de les zones rurals (Cànoves *et al.*, 2004) i en el turisme de base comunitària (Crespi-Vallbona i Rubiano-Ramírez, 2022). Tampoc s'ha d'oblidar que en molts casos les dones ocupen un paper en el turisme que assimila el paper tradicional de la mestressa de casa i fins i tot el reforça, no desafiant estereotips (Casel i Pettersson, 2015; Vandegrift, 2008).

- c) El turisme com a constructe social de gènere o la sexualització de la dona en referència als objectes i imatges utilitzats en la promoció i publicitat turística, que es caracteritzen com masculins o femenins. El turisme sexual té com a objectiu el turisme amb l'objectiu de tenir sexe; aquest és el turisme que presenta un impacte més negatiu en les dones i les nenes que s'inclouen dins d'aquestes xarxes (Kempadoo i Ghuma, 2017; Jacobs, 2016; Vandegrift, 2008).

Habitualment, en aquest primer grup d'estudis que aborden l'anàlisi del consum diferenciat entre homes i dones, els enfocaments són econòmics i administratius (teories de gestió i màrqueting) i psicològics (comportaments, necessitats, preferències i percepcions); quan se centren en les temàtiques sobre les dones viatgeres i els llaços emocionals que les vinculen als pobles turístics visitats, els enfocaments són històrics i sociològics. En el segon bloc d'estudis, es destaquen els desavantatges de les dones en el treball turístic amb enfocaments antropològics, sociològics, de desenvolupament local, de la geografia de gènere, teories feministes i de perspectiva de gènere. En el darrer conjunt d'estudis, els marcs de referència són les teories socials crítiques i les feministes de les tres onades esmentades.

La revisió bibliogràfica duta a terme ens indica que la preocupació acadèmica se centra bàsicament en l'entorn laboral i les seves inequitats i segregacions envers la dona, en el turisme rural i l'emprenedoria i en les dones que viatgen soles. Cal

remarcar, que si bé bona part dels acadèmics s'emmarquen en el denominat món occidental, hi ha força representació del món asiàtic, també de l'Amèrica Llatina i alguns de l'acadèmia africana. El biaix occidental, blanc, cristià i masculí comença a trencar-se.

Així doncs, a nivell general, per introduir la perspectiva de gènere de forma transversal en la docència de les diverses assignatures del grau en Turisme caldria:

- Incloure en l'assignatura un criteri d'avaluació d'anàlisi de la perspectiva de gènere i la no discriminació. Aquest fet permet que els estudis del Grau en Turisme esdevinguin una plataforma per tal que l'alumnat adquireixi coneixements i es replantegi les seves concepcions prèvies sobre les desigualtats de gènere en el sector turístic.
- Utilitzar textos, recerques i estudis inclusius per fer dels materials d'estudi una eina per conèixer les desigualtats passades i presents entre homes i dones i prendre consciència que la perspectiva de gènere és quelcom fonamental a integrar en les polítiques estratègiques de les organitzacions públiques i privades del sector turístic, per tal d'aconseguir uns models de negoci i unes societats més eficients i més sostenibles.
- Convertir els materials docents (apunts, exercicis pràctics, casos d'estudi, etc.) en una eina per conèixer la desigualtat existent entre homes i dones i detectar els reptes a resoldre per aconseguir la igualtat efectiva entre sexes.

04. PROPOSTES PER INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN TURISME

4.1 Objectius de l'assignatura/mòdul:

Primerament, cal anotar que la perspectiva de gènere es pot incorporar a totes les assignatures del Grau en Turisme, independentment de l'àmbit temàtic que tractin. El principal repte d'aquests estudi pel que fa a la qüestió que ens ocupa és anar més enllà de l'ús d'un llenguatge no sexista i de la presència testimonial de continguts vinculats amb l'estudi de les relacions entre gènere i turisme i aconseguir que la perspectiva de gènere sigui un element estructural (transversal) dels estudis en el seu conjunt, és a dir, que figuri tant en el currículum formal (en els continguts, en la metodologia i en les activitats d'aprenentatge i d'avaluació), com en el currículum informal (interacció en espais docents). És a dir, transversalitzar la perspectiva de gènere en els continguts teòrics i en els exercicis pràctics de l'assignatura, entenent la transversalitat com a estratègia per abordar les desigualtats a tots els nivells com per exemple el social, l'educatiu, el laboral, el polític, etc. Aquest objectiu busca avançar cap a la plena igualtat real entre homes i dones en l'àmbit laboral dels anys vinents.

De manera general, la introducció de la perspectiva de gènere en les diverses assignatures d'un grau en Turisme hauria de tenir com a objectius referits a coneixements:

- Transversalitzar la perspectiva de gènere en els continguts teòrics i en els exercicis pràctics de l'assignatura, entenent la transversalitat com a estratègia per avançar cap a la plena igualtat real entre homes i dones en l'àmbit laboral dels anys vinents i per abordar les desigualtats a tots els nivells com ara el social, l'educatiu, el laboral, el polític, etc.
- Treballar amb recerques, estudis i altres documents de caràcter no androcèntrics que permetin a l'alumnat gaudir d'un entorn d'aprenentatge que atengui a la diversitat de gènere i s'allunyi del model ideal masculí i dels estereotips de gènere.

Així mateix, qualsevol assignatura hauria de tenir objectius referits a valors i normes com ara:

- Generar les capacitats idònies per poder analitzar les desigualtats econòmiques, socials, culturals, laborals, etc. existents entre dones i homes des d'una perspectiva de gènere.

- Adquirir competències personals per evitar la ceguesa al gènere en el futur professional de l'alumnat.

4.2 Continguts de les assignatures/mòdul:

A continuació es mostren models de tres possibles tipologies d'assignatures, una de bàsica (Dimensió econòmica del mercat turístic), una d'obligatòria (Patrimoni de les destinacions) i una d'optativa (Responsabilitat social corporativa), totes elles vigents en el pla d'estudis actual del Grau en Turisme de la Universitat de Girona (UdG).

4.2.1 Dimensió econòmica del mercat turístic

Per tractar-se d'una assignatura de primer curs, les activitats formatives estaran orientades a la visibilització de la dona en el sector turístic i a les desigualtats entre homes i dones passades i presents. En aquest sentit, en primer lloc, els continguts amb perspectiva de gènere d'aquesta assignatura hauran de:

- Introduir conceptes bàsics com segregació ocupacional, bretxa salarial, sostre de vidre, masculinització i feminització dels llocs de treball, usos dels temps, etc.
- Introduir lectures i recerques que permetin conèixer el paper de la dona en l'economia turística, i alhora, introduir lectures i recerques que permetin conèixer la situació de subordinació de les dones en la societat, especialment en el sector del turisme. Entre altres activitats formatives, i amb la finalitat d'analitzar aspectes com el sostre de vidre i l'equilibri vida laboral-vida professional en aquest àmbit econòmic, es poden, per una banda, llegir i comentar recerques com l'article *Gender differences in the hospitality industry: A Job quality index* de Santero-Sánchez *et al.* (2015) i seguir amb treballs més recents d'autores com Figueroa-Domecq i Mónica Segovia-Pérez i de Noguer-Juncà i Crespi-Vallbona, per mencionar a altres acadèmiques; per altra banda, analitzar els estudis i anàlisis que evidencien la desigualtat entre homes i dones en el sector laboral turístic, com per exemple els informes *Women in Business* i altres documents elaborats per entitats internacionals com l'Organització Internacional del Treball i l'Organització Mundial del Turisme i per entitats nacionals, com són el Departament d'Igualtat i Feminismes de la Generalitat de Catalunya i l'Institut Català de la Dona.

Així doncs, amb la finalitat que l'alumnat pugui analitzar les desigualtats d'oportunitats laborals de les dones, les dificultats sobrevingudes per la condició de gènere en la carrera professional i l'estigma de llocs de treballs "masculinitzats" o "feminitzats" (com per exemple les persones que treballen en els departaments de manteniment i pisos, respectivament), entre d'altres, es poden treballar, per exemple, casos reals com el col·lectiu Las Kellys Barcelona.

De la mateixa manera, per tal de veure com el tradicional sistema cultural i social de categorització sexual ha afectat negativament al procés d'empoderament de les dones també en l'àmbit turístic, es poden realitzar seminaris amb col·laboradores de la Federació Internacional de Executives de Empreses Turístiques FIASE-ET i de l'associació Women Leading Tourism i treballar amb estudis d'entitats com la organització no governamental anglesa Equality in Tourism.

I, en quart lloc, per enfortir la importància de fomentar la autonomia, el talent i l'emprenedoria de les dones, es poden portar a terme entrevistes i seminaris amb Marta Domènech Tomàs (Directora General de Turisme de Catalunya), Marisol Turró Homedes (exsòcia i expresidenta de Sercotel Hotels) o Montserrat Ballart Macabich (primera responsable de l'Oficina de Turisme a l'aeroport d'El Prat).

D'aquesta manera, a partir dels continguts mencionats, es podrien treballar competències com:

- Adquirir coneixements bàsics en les disciplines que estudien el turisme.
- Analitzar els impactes generats pel turisme.
- Utilitzar la terminologia i el llenguatge dels diversos àmbits turístics.

I alguns dels resultats d'aprenentatge que es pretenen són:

- Crear un glossari de conceptes econòmics relacionats amb la perspectiva de gènere en el sector turístic i treballar amb estadístiques econòmiques no androcèntriques, buscant que sigui fàcilment comprensible per l'alumnat analitzar com afecta el biaix androcèntric a l'activitat turística.
- Aportar informació i generar coneixement sobre la perspectiva de gènere en el sector turístic i el rol que hi té la dona actualment i els problemes i les qüestions a resoldre per aconseguir la igualtat real entre homes i dones.

4.2.2 Patrimoni de les destinacions

La perspectiva de gènere també s'ha d'aplicar en assignatures de temàtica vinculada amb el patrimoni natural i cultural per tal d'evitar la perpetuació de rols i estereotips discriminatoris. En aquest context, hi ha diferents aspectes que és necessari incloure en els continguts de l'assignatura com són:

- Interpretar i valorar la diversitat de components patrimonials i la seva valorització turística amb perspectiva de gènere, considerant aspectes com el llenguatge no sexista i els materials promocionals que defugen el desig eròtic heterosexual masculí en el cos femení, entre d'altres.
- Crear i dinamitzar programes de gestió patrimonial amb perspectiva de gènere, que més enllà d'utilitzar un llenguatge i unes imatges promocionals no sexistes, organitzin itineraris culturals “amb ulls de dona”, és a dir, focalitzant-se en explicar el paper de la dona, generant alhora participació i interacció dels visitants.
- Conèixer dones científiques i investigadores de diverses matèries però també parlar de la seva quotidianitat i les desigualtats respecte als homes a nivell professional, social i familiar. És a dir, posar en valor el rol de la dona i elevar-lo a la mateixa categoria que el de l'home i permetre que l'alumnat integri a les dones com a models professionals i personals.
- Conèixer dones que hagin destacat en alguns dels múltiples àmbits que inclou el patrimoni. Algunes mostres podrien ser el retrat d'Aurora Martín (descobridora de les primeres restes de l'Homo antecessor d'Atapuerca), Eva Ekeblad (inventora del vodka), Lluïsa Vidal (pintora del modernisme català) o Frida Kalho (pintora mexicana qui amb les seves arts va recuperar tradicions de Mèxic).
- Valorar el rol de l'administració pública i les organitzacions privades culturals en temes de gestió patrimonial i projectes museològics amb perspectiva de gènere.

Totes aquestes qüestions es poden treballar tant des d'una perspectiva teòrica com pràctica. Es pot dur a terme activitats com la visita a la ruta “Tossa amb ulls de dona” del municipi empordanès de Tossa de Mar, organitzant seminaris amb professionals com Jenny Reynaerts, conservadora i presidenta de l'entitat Women of the Rijksmuseum, o Sílvia Planas, directora del Museu d'Història dels Jueus i del Museu d'Història de Girona; llegint i debatent els articles de Seyla Ben-

habib; o analitzant els informes del Consell Assessor de Dones del Món Rural i Marítim de la Generalitat de Catalunya, entre d'altres.

D'aquesta manera, es treballarien les següents competències:

- Analitzar les implicacions ètiques del turisme.
- Identificar elements rellevants procedents d'altres cultures i la diversitat de costums existents.
- Analitzar i reflexionar sobre la dimensió transversal del turisme i el seu caràcter evolutiu.

Els resultats d'aprenentatge poden ser:

- Conèixer i valoritzar les aportacions de la dona al llarg dels anys en el camp del patrimoni cultural i natural dels llocs.
- Entendre que la sensibilització de públics és una eina molt adient per conèixer el paper neuràlgic de la dona en una determinada societat al llarg dels anys.
- Aprendre a integrar la perspectiva de gènere en la gestió cultural turística.

4.2.3 Responsabilitat social corporativa

En aquesta tipologia d'assignatures optatives que tenen un caràcter més pràctic i de relació directa amb el món professional, és necessari també introduir la perspectiva de gènere per situar la igualtat real entre homes i dones com a element central i fonamental de les empreses del sector turístic, i conseqüentment, en els valors de la societat.

En aquesta línia, les qüestions que es poden treballar són:

- Anàlisi d'organitzacions turístiques públiques i privades que promouen la igualtat de gènere de manera transversal, com són els plans d'igualtat de les empreses hoteleres. A tall d'exemple, amb la finalitat de mapejar la situació actual i utilitzar els resultats per identificar fortaleses i debilitats, es poden estudiar les principals accions desenvolupades i les pendents avaluant diversos plans d'igualtat, com ara els de la cadena Melià Hotels, Senator Hotels & Resorts i Vincci Hoteles, entre d'altres, d'acord amb les pautes marcades pel Pla Estratègic de Polítiques d'Igualtat de Gènere 2019-2022 de la Generalitat de Catalunya.

- Introduir lectures i recerques que permetin identificar i saber aplicar bones pràctiques en relació amb el clima social de l'organització. Es poden treballar, per exemple, articles com *Exploring barriers that lead to the glass ceiling effect for women in the U.S. hospitality industry* de Clevenger i Singh (2013), *Incorporating a gender approach in the hospitality industry: female executives' perceptions* de Segovia-Pérez et al. (2019), *Los Programas de Igualdad de Género en el Sector Hotelero: Revisión Crítica de la Situación en Cataluña* de Noguer-Juncà et al. (2021) i les diferents recerques de sociòlogues com Cristina Sánchez. Alhora, es recomana visualitzar TEDs d'especialistes en estudis de gènere com els de l'estatunidenc Kimmel.
- Estudi de les polítiques de gènere vinculades directament amb el sector turístic que figuren en els plans estratègics d'igualtat d'oportunitats de les entitats públiques locals, regionals, nacionals i/o internacionals.
- Reflexionar sobre les responsabilitats socials i ètiques empresarials a través de seminaris i conferències i entrevistes amb dones directives generals de cadenes hoteleres, de grups de restauració, responsables d'agències de viatges especialitzades en dones (com és el cas de l'agència Focus on Women), d'empreses viticultores, culturals, etc. que són conduïdes per dones, d'entitats nacionals de promoció turística i també i conferències amb investigadores com Tània Verge, Cristina Sánchez i Patrícia Melgar, entre d'altres. També, de l'Observatori de la Dona de la Cambra de Comerç de Barcelona.
- Discutir la identificació i aplicació d'eines per dissenyar una estratègia de perspectiva de gènere en el si d'una organització turística pública o privada, amb l'objectiu de gestionar de manera eficient la seva relació amb els grups d'interès. Es poden treballar casos com la medicalització d'hotels durant la pandèmia de la COVID-19.

Algunes de les competències que es podrien treballar són doncs:

- Analitzar els resultats de la política de l'activitat turística i hotelera, traslladant als objectius interns i fent plans concrets per a la seva implementació en els nivells de la funció departamental o de negoci.
- Dur a terme procediments d'anàlisi i síntesi per interpretar l'activitat hotelera i de restauració.

- Fomentar el treball en equip, promovent actituds de col·laboració, consens, negociació, resolució de conflictes i respecte a les opinions alienes, al mateix temps que la capacitat d'argumentar i defensar opinions pròpies.
- Identificar i saber aplicar bones pràctiques en relació amb el clima social.

I els resultats d'aprenentatge podrien ser:

- Tenir coneixements sobre els processos i les estratègies d'innovació i de canvi seguint el criteri de la perspectiva de gènere que es poden implementar en una empresa o en qualsevol institució pública o privada del sector turístic.
- Desenvolupar la competència de capacitació per a la presa de decisions empresarials estratègiques amb un caràcter responsable i sostenible.

4.3 Avaluació

En l'avaluació dels àmbits de les ciències socials cal considerar les activitats d'avaluació, els criteris i el mètode d'avaluació. En relació a les activitats d'avaluació, cal dissenyar-les per tal que fomentin la visió crítica entre l'alumnat i col·laborar de manera efectiva a erradicar el biaix androcèntric. A tall d'exemple, en el marc de l'assignatura Patrimoni de les destinacions, es poden portar a terme activitats d'avaluació continuada com l'anàlisi d'un projecte d'un itinerari o d'un projecte museogràfic i museològic amb protagonistes femenines, entenent que la sensibilització de públics és una eina molt adient per conèixer el paper neuràlgic de la dona en una determinada societat al llarg dels anys. També, en el context de l'assignatura Responsabilitat Social Corporativa es pot portar a terme una prova d'avaluació que consisteixi en el disseny d'un pla d'igualtat d'oportunitats d'una empresa turística, tractant aspectes com la retenció del talent femení, la conciliació vida personal-vida professional de les dones de l'empresa, l'eliminació dels estereotips de llocs de treball «femenins» i «masculins» i la comunicació no sexista, entre d'altres.

També cal perfilar activitats avaluable que incentivin els debats i la participació entre l'alumnat, com per exemple, a través d'articles acadèmics i de notícies d'actualitat. Possibles activitats avaluable podrien ser la lectura d'articles acadèmics acompanyats de debats a classe o debats amb notícies d'actualitat. D'aquesta manera, treballant amb realitats pròximes a l'alumnat, aquestes i aquests se senten més motivats i participen més, i així aconseguixen generar el seu propi esperit crític.

En referència als criteris d'avaluació, els coneixements adquirits sobre gènere en les assignatures del grau en Turisme han d'estar oportunament valorats com a bàsics i no com a addicionals optatius. Així, per exemple, un criteri d'avaluació pot ser la no reproducció del biaix androcèntric. En aquest punt, cal anotar que atès que són uns estudis amb un nombre elevat de dones, cal estar pendent de no aplicar un biaix d'avaluació en pro dels homes com a grup secundari.

Respecte al mètode d'avaluació, cal utilitzar les preguntes obertes i evitar els exàmens tipus test i de resposta múltiple, ja que aquests darrers poden produir biaixos de gènere, tal com evidencien les investigacions de Rosser (1989) i de Bolger i Kellaghan (1990), les quals conclouen que els resultats de les proves tipus test i d'opció múltiple infravaloren els coneixements de les estudiantes, ja que pels processos de socialització i educació, les dones tendeixen a ser més cautes si no estan segures, mentre que els homes tendeixen a arriscar i improvisar. Alhora, també cal vetllar per tal que els treballs en grup no reproduïxin biaixos androcèntrics com que els homes tendeixen a començar les presentacions i les dones a organitzar la feina.

4.4 Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

En referència a l'organització de les dinàmiques docents cal, en primer lloc, perfilar les activitats d'aprenentatge i d'avaluació que promoguin el debat i la interacció entre tots els assistents a la classe i que trenquin amb la tradicional modalitat organitzativa unidireccional de professorat versus alumnat i que promoguin el debat i la interacció entre tots els assistents a la classe. En aquesta línia, cal impulsar activitats on és l'alumnat mateix qui aporta informació i participa de forma activa en la creació de continguts i materials educatius, fomentant la creativitat, que d'acord amb Del Àguila Ríos *et al.* (2019), és un valor en alça atesa la seva relació amb l'emprenedoria i la iniciativa personal. És a dir, es tracta de treballar des de la perspectiva de gènere gestant una nova cultura i un nou espai de treball en el qual les dinàmiques docents tinguin com a protagonistes compartits el professorat i l'estudiantat.

Alhora, per integrar la perspectiva de gènere directament amb la quotidianitat real de l'alumnat «nadiu digital» (Prensky, 2011) i fomentar la cooperació i l'intercanvi d'experiències i de punts de vista, cal fer ús de metodologies docents relacionades amb les tecnologies digitals. Així doncs, es recomana fer ús de les plataformes educatives, implementar el sistema de l'aula inversa (suposa que l'alumnat pot treballar sense la presència física del professorat), perfilar una activitat de col·laboració internacional virtual sincrònica amb alumnat d'altres res-

gions i/o altres països, i posar en pràctica la gamificació o el *design thinking*. Per exemple, en el marc de l'assignatura de Dimensió Econòmica del Mercat Turístic es pot treballar amb l'alumnat la situació actual de la dona en el mercat turístic català, amb un projecte de gamificació d'anàlisi de les problemàtiques i possibles accions per aconseguir l'eliminació de les desigualtats entre homes i dones en el sector turístic. També, en l'esfera de l'assignatura de Responsabilitat Social Corporativa es pot demanar a l'alumnat que tractin el tema de la conciliació vida personal-vida professional de les dones que treballen en el sector turístic, a partir d'una activitat de *design thinking* que permeti a l'alumnat definir i entendre el problema i establir els recursos i els mitjans necessaris per a la seva solució.

4.5 Mètodes docents

En primer lloc, cal esmentar que els esforços per integrar la perspectiva de gènere en el grau en Turisme no únicament han de focalitzar-se en els continguts de les assignatures, sinó que també cal introduir dinàmiques on l'estudiantat tingui una elevada participació i pugui compartir vivències i experiències sense por pel fet de ser dona. Per això, cal prestar atenció a l'eliminació de actituds i comentaris sexistes, cal fomentar les intervencions de manera paritària (potenciant les intervencions de les alumnes preguntant directament en cas que es percebi poca interacció femenina) i promoure la realització de treballs grupals amb una composició paritària que respecti com a mínim la regla del 60/40. En aquesta línia, algunes de les pràctiques que es poden executar són entrevistes a dones directives de les diverses branques del sector turístic (hotels, agències de viatges, etc.), considerar la perspectiva de gènere com una línia de treball *ad hoc* dels treballs de final de grau, crear una plataforma digital (tipus blog o Viquipèdia o compte a xarxa social) que reculli informacions sobre dones cèlebres en el sector turístic, com ara empresàries, viatgeres i defensores dels drets de les dones. És a dir, es tracta de potenciar activitats de caràcter més pràctic i que fomentin la iniciativa i l'autonomia de l'estudiantat per tal que integrin a nivell professional, social i familiar la lluita per la igualtat de gènere. És important mencionar que és convenient que el professorat elabori unes rúbriques d'avaluació pels treballs grupals en els que es contemplin aspectes com l'índex de participació o la distribució de les tasques en funció del gènere.

Ahora, per enfortir la perspectiva de gènere en l'àmbit turístic, es proposa la programació de lliçons inaugurals, seminaris, conferències i debats on els referents siguin les dones, com a forma d'evidenciar l'emprenedoria i la creativitat femenina. També, cal incloure en les assignatures literatura acadèmica realitzada

per dones i per a dones en l'àmbit turístic per conèixer la seva dimensió global. Així, en referència a la història del turisme, caldria conèixer a dones viatgeres i exploradores com les periodistes nord-americanes Elizabeth Bisland i Nelly Bly o l'escriptora austríaca Ida Laura Pfeiffer, entre d'altres. Paral·lelament cal introduir lectures d'autores com Judit Butler (qui ha fet rellevants aportacions a la teoria *queer* i al feminisme) i Denise Riley (poetessa i filòsofa que analitza el paper de la dona al llarg de la història), la catedràtica Tània Verge (qui investiga la interacció entre gènere i política) i l'artista visual i fotògrafa Yolanda Domínguez (desenvolupa temes relacionats amb el gènere i el consum d'art com a eina social).

05. RECURSOS DOCENTS ESPECÍFICS PER A LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE

Primerament, cal assenyalar la necessitat de fer ús d'un llenguatge no androcèntric i que incorpori la perspectiva de gènere. Així doncs, en els discursos teòrics cal destacar les aportacions de les dones esmentant-ne el nom. També cal tenir present que la paraula «turista», «excursionista» i «visitant» són iguals en masculí i en femení, i conseqüentment, en les explicacions hem d'especificar «dona turista», «dona excursionista» i «dona visitant». Alhora, és fonamental utilitzar exemples que s'allunyin del discurs heteropatriarcal i tenir en consideració la diversitat familiar com a famílies normatives i no excepcionals. També, en la presentació de dades sobre el perfil de turista cal especificar si es tracta de parelles heterosexuals o parelles biparentals de homes o dones i no utilitzar expressions genèriques com «la dona turista», ja que no podem reduir a un concepte únic i generalitzat les aportacions de tantes diverses dones al llarg dels anys.

Una altra qüestió rellevant en la docència que cal considerar és la necessitat de fer ús d'imatges i continguts visuals que no reforcin encara més la mirada masculina i les parelles home-dona. I en cas de no trobar materials, llavors fer una anàlisi crítica, ressaltant-ne aquestes qüestions de les imatges emprades. D'altra banda, poder mostrar imatges contraposades facilitaria molt el debat i la plena conscienciació sobre l'androcentrisme encara imperant en la societat actual.

Alhora, cal indicar que el trencament amb el tradicional androcentrisme en el coneixement suposa que els recursos docents utilitzats han de defugir aquesta ceguesa al gènere. Es poden trobar múltiples exemples de temàtiques relacionades amb les desigualtats de gènere en el sector turístic: es poden debatre les causes i conseqüències de les dades que figuren en els informes sobre la divisió sexual del treball i la bretxa salarial (com per exemple el Global Gender Gap Report que elabora el World Economic Forum, l'Índex de Desigualtat de Gènere que publica Nacions Unides o els diferents informes sobre la dona de l'Organització Mundial de Turisme); es pot analitzar l'empoderament de les dones en diferents regions del món (Europa, Àsia, Orient Mitjà, Amèrica Llatina, etc.) a partir dels diversos informes de l'Organització Mundial del Turisme; es poden avaluar les diferències entre les narratives de les viatgeres i dels viatgers; i es poden emfasitzar els rols de les dones en el desenvolupament turístic, com per exemple el paper de les dones dels pescadors a les viles marines i de les dones pageses i ramaderes als pobles rurals.

Paral·lelament, és necessari presentar les dades estadístiques quantitatives i qualitatives amb perspectiva de gènere; és a dir, sempre que es pugui, cal que es mostrin desagregades, diferenciant els valors absoluts i percentuals de la dona respecte de l'home, així com de la totalitat conjunta. Per aquest motiu, a nivell general es recomana fer ús de les dades que ofereixen organismes/plataformes com l'Observatori de la Igualtat de Gènere (OIG) de la Generalitat de Catalunya (<https://dones.gencat.cat/ca/ambits/Observatori-de-la-Igualtat-de-Genere/>), del Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades, organisme autònom inscrit al Ministeri d'Igualtat del Govern d'Espanya (<https://www.inmujeres.gob.es/>) i de l'European Institute for Gender Equality (<https://eige.europa.eu/>).

En referència a manuals o llibres de referència més oportuns per treballar a classe, se suggereixen principalment:

- ALCAÑIZ MOSCARDÓ, Mercedes (2015). «Género con clase: la conciliación desigual de la vida laboral y familiar». *RES. Revista Española de Sociología*, 23, p. 29-55.
- COLE, Stroma (2018). *Gender Equality and Tourism: Beyond Empowerment*. CABI.
- SEGOVIA PÉREZ, Mónica i FIGUEROA DOMEQ, Cristina (2018). *Turismo y género. La perspectiva inclusiva en la gestión turística*. UOC: Barcelona.

En referència als articles teòrics que donen una bona base per treballar la perspectiva de gènere, proposem:

- FIGUEROA-DOMEQ, Cristina; PRITCHARD, Annete; SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; MORGAN, Nigel i VILLACÉ-MOLINERO, Teresa (2015). «Tourism gender research: A critical accounting». *Annals of Tourism Research*, 52, 87-103.
- FIGUEROA-DOMEQ, Cristina i SEGOVIA-PÉREZ, Mónica (2020). «Application of a gender perspective in tourism research: a theoretical and practical approach». *Journal of Tourism Analysis: Revista de Análisis Turístico*.
- NOGUER-JUNCÀ, Ester; CRESPI-VALLBONA, Montserrat i SOLÉ PLA, Joan (2020). «Los Programas de Igualdad de Género en el Sector Hotelero: Revisión Crítica de la Situación en Cataluña». *Géneros: multidisciplinary journal of gender studies*, 9(3), 288-315.
- SANTERO-SÁNCHEZ, Rosa; SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; CASTRO-NUÑEZ, Belén; FIGUEROA DOMEQ, Cristina i TALÓN-BALLESTERO, Pilar (2015). «Gender di-

ferences in the hospitality industry: a job quality index». *Tourism Management*, 51, 234-246.

- SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; RUBIO-ANDRADA, Luis; FIGUEROA-DOMEQ, Cristina; DE LA FUENTE-CABRERO, Concepción (2021). «Facilitators and Barriers to women's access to Top Management Positions in the Hospitality Industry», *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 1-30.
- SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; FIGUEROA-DOMEQ, Cristina; FUENTES-MORALEDA, Laura i MUÑOZ-MAZÓN, Ana (2020). Incorporating a gender approach in the hospitality industry: Female executives' perceptions. *International Journal of Hospitality Management*, 76, 184-193. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.05.008>.
- SWAIN, Margaret B. (1995). «Women producers of ethnic arts». *Annals of Tourism Research*, 20, 32-51.
- SWAIN, Margaret B. (2005). «Las dimensiones de género en la investigación sobre turismo: Temas globales, perspectivas locales». *Política y Sociedad*, 42 (1), 25-37.

També es recomana la lectura de novel·les i relats que evidencien la discriminació de la dona com per exemple el llibre *Habana Babilonia. La cara oculta de las jineteras* de Amir Valle, que relata la prostitució a Cuba, o *Las mil y una Jineteras: la lucha por sobrevivir* de Dayrelis Tello Aguilar, un assaig sobre la prostitució a Cuba.

I en referència als materials audiovisuals recomanem els documentals que versen sobre els impactes econòmics, socials i culturals del sistema turístic que pateixen les dones. En aquesta línia, proposem:

- *El Viatge de Marta*: pel·lícula dirigida per Neus Ballús que il·lustra les condicions de vida de dones i homes que treballen en un complex turístic del Senegal.
- *Paradies: Liebe* (Paraíso: Amor): pel·lícula dirigida per Ulrich Seidl que narra la història d'una dona de cinquanta anys que viatja com a turista sexual a Kènia.
- *La cuina dels homes*: documental dirigit per Sílvia Subirós i Mercader que narra la història de la cuina i l'anonimat de les dones utilitzant com a escenari el Motel de Figueres, un emblemàtic restaurant que fou una peça clau de la modernitat culinària a Espanya.

- *Up the Yangtze*: documental dirigit per Yung Chang que exemplifica la història d'una jove adolescent que viu a la regió rural xinesa de Hubei.
- *Alcarràs*: pel·lícula de Carla Simón que exposa la vida d'una família en un territori rural en ple segle XXI.

Ahora, i atès que cada vegada hi ha un interès creixent per mostrar les aportacions de les dones a la societat, es poden visitar espais que, de forma temporal o permanent, compten amb exposicions sobre dones i/o ofereixen visites guiades i/o recorreguts amb perspectiva de gènere.

També es recomana convidar a dones que ocupen càrrecs directius en empreses turístiques públiques o privades i amb dones que han o estat al capdavant de projectes de caràcter turístic, com per exemple directores d'espais culturals o coordinadores d'exposicions culturals amb perspectiva de gènere, entre d'altres, per tal que puguin compartir les seves experiències amb l'alumnat. També es pot considerar la possibilitat de convidar a l'estudiantat de TFG, TFM i tesis doctorals que estiguin investigant sobre turisme i perspectiva de gènere per tal que l'alumnat oient pugui considerar la possibilitat de realitzar el seu TFG, TFM o tesis doctoral sobre aquesta temàtica, i conseqüentment, ampliar el fons documental sobre la perspectiva de gènere en el sector turístic.

Així mateix, es recomana la implantació d'un Minor sobre gènere i turisme que permeti a l'alumnat obtenir una especialització en aquesta àrea específica de coneixement. En aquest programa formatiu complementari caldria treballar, entre d'altres, les masculinitats als llocs de treball del sector turístic i la prevenció dels riscos laborals de les dones.

Com a cloenda, de ben segur que amb l'ajuda d'algun Col·legi Oficial de Professionals del Turisme es podria preparar una exposició itinerant (amb *roll-ups*) de les dones que han destacat i destaquen en el món del turisme, a fi, que les diferents universitats poguessin exhibir-la en els seus halls, i es visibilitzés d'aquesta manera la seva contribució.

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

Partint de la premissa que l'androcentrisme en la construcció del coneixement és omnipresent, i que davant de l'epistemologia positivista sobresurt el coneixement situat de Donna Haraway (1995) i Sandra Harding (1996), cal fer prevaler una recerca amb sensibilitat de gènere i on els valors personals i les experiències de l'investigador o la investigadora es facin constar (Metso i Le Feuvre, 2006). Aquesta perspectiva de gènere en la recerca té un doble objectiu. En primer lloc, es pregunta sobre l'equilibri de participació entre homes i dones, a fi que ambdós tinguin les mateixes oportunitats. En segon lloc, integra el gènere en la totalitat del contingut de la recerca, des del disseny de la investigació (definint el problema, la idea, els objectius i les hipòtesis), el desenvolupament de la recerca en la recollida de dades, i també en l'anàlisi i interpretació dels resultats (Ruiz Cantero, 2007).

En l'inici de tota investigació, en la definició del problema, les qüestions a donar resposta, els objectius i/o hipòtesis, cal partir dels principis de reflectivitat, posicionament i reciprocitat. I tanmateix, considerant i discernint quins són els factors de gènere socialment construïts (a nivell individual, interrelacional i institucional) que influeixen en el problema de turisme que es vol estudiar (Figueroa-Domecq i Segovia-Pérez, 2020).

En la revisió de la literatura científica, les teories feministes han de ser-hi presents, i aquests enfocaments també s'han de visibilitzar en les metodologies de recerca i les tècniques de recollida de la informació, així com assenyalant si els seus autors són homes o dones, i destacant-ne per tant el seu nom. D'aquesta manera, les metodologies mixtes, és a dir, les que uneixen les fortaleces dels mètodes quantitius i qualitius, són les més recomanades. Tradicionalment, els mètodes quantitius s'han associat a metodologies de recerca masculines i els qualitius s'han associat a mètodes femenins, considerats més empàtics, oberts i igualitaris (Risman, 1993). Aquests darrers se centren en el llenguatge i l'observació, i consisteixen en descriure situacions, esdeveniments, persones, interaccions i comportaments, casos històrics, etc. En definitiva, fan referència a la compilació i anàlisi de dades amb la voluntat de descobrir significats i de promoure un coneixement complet i divers dels subjectes de recerca.

En aquest sentit, les eines de recopilació de dades (qüestionaris i *checklists*) no poden usar un llenguatge sexista i han de permetre detectar al màxim les diferents realitats entre homes i dones: característiques dependents del rol social, actituds, creences, treball productiu i reproductiu, rol familiar i cicle de vida (Ariño

et al., 2011). D'altra banda, cal usar mostres amb nivell similar de participació entre homes i dones, per tenir un major impacte en els resultats.

Quant a les temàtiques d'estudi, el camp és molt ampli: des de la definició mateixa de turisme i oci, fins a l'entorn de treball, l'anàlisi del consum i del màrqueting, desenvolupament i sostenibilitat, emprenedoria i lideratge, etc., sempre, però, amb una mirada de gènere, és a dir, mostrant les diferències entre homes i dones en les necessitats com a turistes i en les capacitats de produir i innovar en la provisió d'activitats i serveis turístics (Swain, 2005; Segovia-Pérez i Figueroa-Domecq, 2018). Per exemplificar-ho millor, les recerques haurien de dirigir-se a analitzar:

- a) La dona turista: què motiva a la dona viatgera, on busca la informació, què busca, quines expectatives té, quins productes/experiències consumeix, què n'opina, està preocupada/sensibilitzada per la sostenibilitat, té preferència per activitats amb RSC sostenible, com i en què s'ha d'especialitzar una empresa turística que vol vendre i captar dones viatgeres, etc.
- b) La dona emprenedora: té unes capacitats diferenciades del gènere masculí, quines preferències empresarials té, etc.
- c) La dona resident: quina relació té amb el turista, la incomoda i molesta o li agrada i el complau, és més turismofílica o turismofòbica, etc.
- d) La dona treballadora: quina és la seva situació laboral (contracte temporal o indefinit, jornada completa o parcial), si pateix discriminació a l'hora d'accedir a llocs de poder (sostre de vidre) i/o segregació laboral de posicionament horitzontal (treballs masculinitzats i treballs feminitzats), a la seva empresa impera la bretxa salarial, l'afecta la seva conciliació familiar-laboral, etc.
- e) La dona a l'administració: té un paper diferenciat en les polítiques públiques que afecten al sector turístic, les aportacions femenines tenen una mirada i intencionalitat diferenciades, etc.
- f) La dona en el turisme de sexe: quin paper juguen els proxenetes en les xarxes de prostitució femenina, el captiveri de nenes explotades sexualment, el mercat del sexe, etc.
- g) La dona en la història del turisme: el paper de la dona dels pescadors, les dones trementinaires, les dones viatgeres, etc., a partir d'elaborar arxius o repositoris en qualsevol format que permetin conservar testimonis orals per a fer-ne exposicions i difusió.

07. RECURSOS PEDAGÒGICS

7.1 Recull de webs

- Agència Catalana de Turisme, Generalitat de Catalunya: <http://act.gencat.cat/dones-i-turisme/>
- Alba Sud, investigació i comunicació per al desenvolupament: <https://www.albasud.org/>
- *Deconstruint el Gènere*: <https://deconstruintelgenere.wixsite.com/deconstruintelgenere/events/deconstruint-el-genere>
- Departament d'Igualtat i Feminismes, Generalitat de Catalunya: <https://igualtat.gencat.cat/ca/inici>
- Equality in Tourism: <https://www.equalityintourism.org/about-us/>
- European Institute for Gender Equality: <https://eige.europa.eu/>
- Gender Inequality Index: <https://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>
- Institut Català de les Dones, Generalitat de Catalunya: <https://dones.gencat.cat/ca/inici>
- Institut Balear de la Dona: <https://observatori-igualtat.es/>
- Institut de les Dones, Generalitat Valenciana: <https://inclusio.gva.es/va/web/mujer/inici>
- Observatori de la Igualtat de Gènere (OIG), Generalitat de Catalunya: <https://dones.gencat.cat/ca/ambits/Observatori-de-la-Igualtat-de-Genere/>
- Organització Internacional del Treball (OIT): <https://www.ilo.org/global/lang-es/index.htm>
- Organització Mundial del Turisme (OMT): <https://www.unwto.org/es>

7.2 Glossari de conceptes

- Bretxa salarial: diferència entre els salaris dels homes i els de les dones.
- Coresponsabilitat: compartiment entre els homes i les dones de les responsabilitats familiars, professionals i socials.

- Economia feminista: branca de l'economia que focalitza l'anàlisi en les bases androcèntriques de l'economia tradicional.
- Empoderament femení: procés pel qual les dones prenen control de les seves vides en els diversos àmbits de la seva vida personal i professional.
- Interseccionalitat: enfocament teòric que té en compte que les desigualtats de gènere es manifesten de manera diferent segons sigui el gènere, l'ètnia, l'origen, la identitat sexual, la religió, l'edat o la diversitat funcional.
- Segregació horitzontal: concentració d'homes o dones en determinats sectors econòmics.
- Segregació vertical: les dones ocupen els llocs de treball més bàsics i més inestables, mentre que els homes ocupen els càrrecs de presa de decisions.
- Sostre de vidre: limitació invisible que pateixen les dones per ser promociunades en el mercat laboral.
- Treball informal: ocupació laboral no registrada, tot sovint il·legal, que no té cap cobertura legal.

7.3 Xarxes d'innovació docent (XID)

- Xarxa Innovació Docent Perspectiva de Gènere (UdG): <https://www.udg.edu/ca/ice/innovacio-docent/xarxes-dinnovacio-docent/xid-perspectiva-de-genera>

7.4 Grups de recerca

- Grup de recerca Interdisciplinar en Gènere i Desigualtats Socials (UdG): <https://www.udg.edu/es/grupsrecerca/igesi>
- TURCIT CETT-UB: <https://www.cett.es/es/investigacion/grupos-de-investigacion/turismo-cultura-y-territorio/presentacion#turcit5>
- Grup d'Investigacions en Antropologia (URV): <https://www.urv.cat/html/grupsrecerca/ambit-G174.php>
- Grup de Recerca en Turisme, Economia Social i del Coneixement (TURESCO) (UdL): <https://experts.udl.cat/display/UDL-GR000381>

- Grup de recerca Grupo Acción Patrimonial: Arquitectura, lugares, turismo y género (Universidad de Sevilla): <https://investigacion.us.es/sisius/sis-depgrupos.php?seltext=HUM1050&selfield=CODIGO>
- Grupos de trabajo Asociación Española de Expertos Científicos en Turismo (AECIT): <https://aecit.org/grupos-de-trabajo-introduccion-y-listado/pages/133/>
- Grupo de investigación Igualdad y Género (Universidad de la Rioja): <https://www.unirioja.es/genero/>
- Grupo Investigación en Economía y Estadísticas de Turismo (GIEET): <https://iesta.fcea.udelar.edu.uy/grupos-areas/grupo-investigacion-en-economia-y-estadisticas-de-turismo-gieet/>
- Grupo de Estudios Territoriales (GET) (Universidade da Coruña): <https://investigacion.udc.es/es/Research/Details/G000661>
- Women and gender studies research group (University of Portsmouth): <https://www.port.ac.uk/research/research-centres-and-groups/women-and-gender-studies-research-group>

7.5 Programes d'assignatures en turisme

- Responsabilitat social corporativa, Grau en Gestió Hotelera i Turística, Escola Universitària d'Hoteleria i Turisme Sant Pol de Mar (adscrita a la UdG): <https://www.udg.edu/ca/estudia/Oferta-formativa/Oferta-dassignatures/Detall-assignatura?codia=3153G01126&codip=3153G0111>
- Corporate Social Responsibility in Tourism and Leisure, Ostelea Tourism Management School (adscrita a la UdL): <https://www.ostelea.com/ca/programes/graus-en-turisme/grau-en-turisme-i-oci-mencio-en-gestio-de-oci>
- Women and Tourism. College of Education and Human Development. George Mason University: <https://cehd.gmu.edu/courses/TOUR-311/>

08. PER A APROFUNDIR

8.1 Bibliografia de referència

- AGÈNCIA PER A LA QUALITAT DEL SISTEMA UNIVERSITARI DE CATALUNYA (AQU) (2018). *Marc general per a la incorporació de la perspectiva de gènere en la docència universitària*. Recuperat a: [doc_19381922_1.pdf \(aqu.cat\)](https://aqu.cat/doc_19381922_1.pdf)
- ALBAYRAK, Asli (2019). «Gender Discrimination in Tourism Industry». A: D. TÜZÜNKAN i V. ALTINTAŞ. *Contemporary Human Resources Management in the Tourism Industry*. Business Science Reference
- BASURTO-BARCIA, Johanna i RICAURTE-QUIJANO, Carla (2017). «Women in tourism: Gender (in) equalities in university teaching and research». *Anatolia*, 28(4), 567-581.
- FIGUEROA-DOMEQ, Cristina; PRITCHARD, Annette; SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; MORGAN, Nigel i VILLACÉ-MOLINERO, Teresa (2015). «Tourism gender research: A critical accounting». *Annals of Tourism Research*, 52, 87-103.
- INGRAM, Linda; TARKÓ, Klára i SLOCUM, Susan L. (eds.) (2002). *Women, Leisure and Tourism: Self-actualization and Empowerment through the Production and Consumption of Experience*. CABI.
- MORENO ALARCÓN, Daniela (2017). *Turismo y Género: un enfoque esencial en un contexto de desarrollo sostenible y responsable del turismo* [Tesi doctoral] <https://eprints.ucm.es/id/eprint/49499/1/T40351.pdf>
- NOGUER-JUNCÀ, Ester; CRESPI-VALLBONA, Montserrat i SOLÉ PLA, Joan (2020). «Los Programas de Igualdad de Género en el Sector Hotelero: Revisión Crítica de la Situación en Cataluña». *Géneros: multidisciplinary journal of gender studies*, 9(3), 288-315.
- NOGUER-JUNCÀ, Ester i CRESPI-VALLBONA, Montserrat (2021). «Perspectiva de gènere en la educació universitària: el caso de los grados en turismo en Cataluña». *International and Multidisciplinary Journal of Social Sciences*, 10(2), 81-111.
- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DEL TURISME (2019). *Global Report on Women in Tourism – Second Edition*. Madrid: Organització Mundial del Turisme..

- SANTERO SÁNCHEZ, Rosa; SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; CASTRO-NÚÑEZ, Belén; FIGUEROA DOMEQ, Cristina i TALÓN BALLESTERO, Pilar (2015). «Gender differences in the hospitality industry: a job quality index». *Tourism Management*, 51, 234-246.
- SANTIAGO ROMO, Raquel; M. C. GABRIEL, Larissa Paola i RODRIGUES SOARES, Jakson Renner (2019). «Gender Equality in Access to Management in the Tourism Industry» a Demet Tüzünkan i Volkan Altıntaş. *Contemporary Human Resources Management in the Tourism Industry*. IGI Global.
- SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; FIGUEROA DOMEQ, Cristina; FUENTES-MORALEDA, Laura i MUÑOZ MAZÓN, Ana (2019). «Incorporating a gender approach in the hospitality industry: female executives' perceptions». *International Journal of Hospitality Management*, 76, 184-193.

8.2 Altres

- ADKINS, Lisa (1994). *Gendered Work: Sexuality, Family and the Labour Market*. Milton Keynes: Open University Press.
- BOLGER, Niall i KELLAGHAN, Thomas (1990). «Method of measurement and gender differences in scholastic achievement». *Journal of Educational Measurement*, 27(2), 165-174.
- BOSQUE, Ignacio (2012). *Sexismo lingüístico y visibilidad de la mujer*. Madrid: Real Academia Española.
- CAMPILLO, José Enrique (2014). *La cadera de Eva: el protagonismo de la mujer en la evolución de la especie humana*. Barcelona: Booket.
- CONSELL D'EUROPA (2018). *Gender Equality Strategy 2018-2023*. Consell d'Europa.
- DAVIS, Angela (1981). *Women, Race and Class*. Nueva York: Vintage.
- DÍAZ-MARTÍNEZ, Capitolina i SIMÓ-NOGUERA, Carles Xavier (2016). *Brecha salarial y brecha de cuidados*. València: Tirant Humanidades.
- HILL COLLINS, Patricia (1990/2000). *Black feminist thought. Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
- KINNAIRD, Vivian i HALL, Derek (eds.) (1994). *Tourism: A Gender Analysis*. Chichester: Wiley.
- KOTLER, Philip i LEE, Nancy (2008). *Social Marketing: Influencing Behaviors for Good*. Londres: SAGE.

- JACOBS, Jessica (2016). *Sex, Tourism and the Postcolonial Encounter: Landscapes of Longing in Egypt*. Routledge.
- MASIP, Clara (coord.); BARBEITO, Cécile; EGEA, Àlex i FLORES, Mariano (2018). *Competències per transformar el món*. Barcelona: Graó.
- NARAYAN, Uma (1997). *Dislocating Cultures: identities, Traditions, and Third-World Feminism*. Nova York: Routledge.
- PEARCE, Philip L. (2005). *Tourist Behaviour: Themes and Conceptual Schemes*. Channel View Publications.
- PLATERO, Raquel L. (ed.) (2012). *Intersecciones: cuerpos y sexualidades en la encrucijada*. Barcelona: Bellaterra.
- RISMAN, Barbara J. (1998). *Gender vertigo: American families in transition*. Yale University Press.
- ROSSER, Phyllis (1989). *The SAT Gender Gap*. Washington: D.C., Center for Women Policy Studies.
- SEGOVIA-PÉREZ, Mónica i FIGUEROA-DOMEQ, Cristina (2018). *Turismo y género: la perspectiva inclusiva en la gestión turística*. Barcelona: UOC.
- SINCLAIR, Thea (1997). *Tourism and Employment*. London: Routledge.
- SQUIRES, Judith (2007). *The new politics of gender equality*. Palgrave Macmillan.
- VALCÁRCEL, Amelia (2008). *Feminismo en el mundo global*. Madrid: Cátedra.

8.3 Capítols de llibre

- AGUIRRE, Rosario (2009). «Uso del tiempo y desigualdades de género en el trabajo no remunerado» a AGUIRRE, Rosario (ed.), *Las bases invisibles del bienestar social. El Trabajo no remunerado en Uruguay*. Montevideo: Doble Clic, 25-85.
- AITCHISON, Carmichael i REEVES, C. (1998). «Gendered (Bed)spaces: The Culture and Commerce of Women-only Tourism» a AITCHISON, Cara i JORDAN, Fiona (eds.), *Gender, Space and Identity: Leisure, Culture and Commerce*. Eastbourne: Leisure Studies Association, 47-68
- COMBAHEE RIVER COLLECTIVE (1977/1981). «A black feminist statement» a MORAGA, Cherry i ANZALDÚA, Gloria (eds.), *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*. New York: Kitchen Table - Women of Color Press, 210-218.

- GIBSON, Heather (2001). «Gender in tourism: Theoretical perspectives» a APOSTOLOPOULOS, Yiorgos; SÖNMEZ, Sevil F. i TIMOTHY, Dallen J. (eds.), *Women as producers and consumers of tourism in developing regions*. WESPORT, CT: Praeger, 19-43.
- HOOKS, Bell (1984/2004). «Mujeres negras. Dar forma a la teoría feminista» a HOOKS, Bell; BRAH, Avtar; SANDOVAL, Chela i ANZALDÚA, Gloria (eds.), *Otras inapropiables. Feminismos desde las fronteras*. Madrid: Traficantes de sueños, 33-50.
- HUBBARD, Ruth (1979). «Have only men evolved?» a HUBBARD, Ruth; HENIFIN, Mary Sue i FIRED, Barbara (eds.), *Biological women: the convenient myth*. Cambridge, Mass, Schenkman, 45-69.
- INDA, Norberto (2016). «La perspectiva de género en investigaciones sociales» a VERSCHUUR, Christine i HAINARD, François (eds.), *Des brèches dans la ville: Organisations urbaines, environnement et transformation des rapports de genre*. Graduate Institute Publications, 37-54.
- INTEMAN, Kristen (2011). «Diversity and dissent in science: does democracy always serve feminist aims?», *Feminist epistemology and philosophy of science*. Springer, Dordrecht, 111-132
- KEMPADOO, Kampala i GHUMA, Ranya (2017). «For the children: trends in international policies and law on sex tourism» a SANGER, Carol (ed.), *Gender and Rights*, Routledge, 503-523.
- VALDIVIESO, Sofia; AYUSTE, Ana; RODRÍGUEZ-MENÉNDEZ, María del Carmen i VILA MERINO, Eduardo Salvador (2016). «Educación y género en la formación docente en un enfoque de equidad y democracia» a CARRILLO FLORES, Isabel (coord.), *Democracia y educación en la formación docente*. Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya, 117-140.
- VALIENTE, Celia (1997). «State Feminism and Gender Equality Policies: the case of Spain (1983-95)» a GARDINER, Frances (ed.), *Sex Equality Policy in Western Europe*. Routledge, 139-153.

8.4 Articles

- AITCHISON, Carmichael C. (2005). «Feminist and gender perspectives in tourism studies: The social-cultural nexus of critical and cultural theories». *Tourist studies*, 5(3), 207-224.

- AKSATAN, Manolya; GUNLU, Ebru i KOZAK, Metin (2020). Women academics in tourism: A cross-gender study in Turkey. *International Journal of Tourism Research*.
- ALBERT MÁRQUES, José J. i SOTO-ARTEAGA, Adela (2018). «Las leyes de igualdad de género en España». *Ciencia, Técnica y Mainstreaming Social*, 2, 83-98.
- ALCAÑIZ, Mercedes (2015). «Género con clase: la conciliación desigual de la vida laboral y familiar». *RES Revista Española de Sociología*, 23, 29-55
- ANDERSON, Jon; ADEY, Peter i BEVAN, Paul (2010). «Positioning place: polylogic approaches to research methodology». *Qualitative Research*, 10(5), 589-604.
- ARIÑO, María Dolores; TOMÁS, Concepción; EGUILUZ, Mercedes; SAMITIER, María Luisa; OLIVEROS, Teresa; YAGO, Teresa; PALACIOS, Gema i MAGALLÓN, Rosa (2011). «¿Se puede evaluar la perspectiva de género en los proyectos de investigación?» *Gaceta Sanitaria*, 25, 146-150.
- BAGGULEY, Paul (1990). «Gender and Labour Flexibility in Hotel and Catering». *Service Industries Journal*, 10, 737-47.
- BALAGUER PIÉ, Asun (2009). «De la teoría *queer* i les altres maneres de pensar l'educació». *Temps d'Educació*, 37, 253-270.
- BAKAS, Fiona Eva (2017). «A beautiful mess': reciprocity and positionality in gender and tourism research». *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 33, 126-133.
- BERNÁRDEZ RODAL, Asunción (2017). «Los estudios universitarios feministas y con perspectiva de género en España (2010-15)». *Revista de Comunicación de la SEECI*, 42, 45-61.
- BÖNTE, Werner i PIEGELER, Monika (2013). «Gender gap in latent and nascent entrepreneurship: driven by competitiveness». *Small Business Economics*, 41(4), 961-987.
- BUQUET-CORLETO, Ana Gabriela (2011). «Transversalización de la perspectiva de género en la educación superior: problemas conceptuales y prácticos». *Perfiles Educativos*, 33, 211-225.
- CAMARENA ADAME, María Elena i SAAVEDRA GARCÍA, María Luisa (2018). «La perspectiva de género en los programas de estudio de las licenciaturas contables administrativas». *Nósis. Revista de ciencias sociales y humanidades*, 27(54), 39-58.

- CÁNOVES, Gemma; VILLARINO, Montserrat; PRIESTLEY, Gerda K. i BLANCO, Asunción (2004). «Rural tourism in Spain: an analysis of recent evolution», *Geoforum*, 35(6), 755-769.
- CARRASCO, Cristina (2017). «La economía feminista. Un recorrido a través del concepto de reproducción». *Ekonomiaz. Revista Vasca de Economía*, 91(1), 43-77.
- CARRASCO, Cristina i DOMÍNGUEZ, Màrius (2011). «Family strategies for meeting care and domestic work needs: Evidence from Spain». *Feminist Economics*, 17(4), 159-188.
- CASSEL, Heldt i PETERSSON, Katherina (2015). «Performing gender and rurality in Swedish farm tourism», *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 15(1/2), 138-151.
- ÇIÇEK, Donus; ZENCİR, Ebru i KOZAK, Nazmi (2017). «Women in Turkish tourism». *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 31, 228-234.
- CRENSHAW, Kimberlé (1989). «Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics». *University of Chicago Legal Forum*, 140, 139-167.
- CRESPI-VALLBONA, Montserrat i RUBIANO RAMÍREZ, María Victoria (2022). «Analysing Community Based Tourism with a gender perspective. The case of Mano Cambiada», *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, en premsa.
- CUBILLOS ALMENDRA, Javiera (2014). «Reflexiones sobre el proceso de investigación. Una propuesta desde el feminismo decolonial». *Athenea digital*, 14(4), 261-285.
- DE LA FUENTE CABRERO, Concepción; SEGOVIA-PÉREZ, Mónica i FIGUEROA-DOMEQO, Cristina (2014). «Implications of financial institution support for women's business projects», *ESIC Market Economic and Business Journal*, 45(3), 515-552.
- DONOSO-VÁZQUEZ, Trinidad i VELASCO-MARTÍNEZ, Anna (2013). «¿Por qué una propuesta de formación en perspectiva de género en el ámbito universitario?». *Profesorado, Revista de Currículum y Formación del Profesorado*, 17(1), 71-88.
- DONOSO-VÁZQUEZ, Trinidad; MONTANÉ, Alejandra i DE CARVALHO, María Eulina (2014). «Género y calidad en Educación Superior». *Revista electrónica interuniversitaria de formación del profesorado*, 17(3), 157-171.
- FERNÁNDEZ DE CASTRO, Patricia (2012). «El camino hacia la transversalidad de género, el empoderamiento y la corresponsabilidad en las políticas de igualdad de género». *Universitas. Revista de Filosofía, Derecho y Política*, 16, 79-104.

- FIGUEROA-DOMEQ, Cristina i SEGOVIA-PÉREZ, Mónica (2020). «Application of a gender perspective in tourism research: a theoretical and practical approach». *Journal of Tourism Analysis: Revista de Análisis Turístico*.
- GARCÍA-PÉREZ, Rafael; REBOLLO-CATALÁN, Ángeles; VEGA, Luisa; BARRAGÁN-SÁNCHEZ, Raquel; BUZÓN, Olga i PIEDRA Joaquín (2011). «El patriarcado no es transparente: Competencias del profesorado para reconocer desigualdad». *Cultura y Educación*, 23(3), 385-397.
- GÓMEZ, Verónica i JIMÉNEZ, Andrés (2015). «Corresponsabilidad familiar y el equilibrio trabajo-familia: medios para mejorar la equidad de género». *Polis. Revista Latinoamericana*, 14(409), 1-17.
- GONZÁLEZ, María Cristina i DELGADO DE SMITH, Yamile (2016). «Lenguaje no sexista: una apuesta por la visibilización de las mujeres». *Comunidad y Salud*, 14(2), 86-95.
- GREEN, Adam (2007). «Queer Theory and Sociology: Locating the Subject and the Self in Sexuality Studies». *Sociological Theory*, 25(1), 26-45.
- GREWAL, Inderpal i KAPLAN, Caren (2001). «Global identities: theorizing transnational studies of sexuality», *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 7(4), 663-679.
- KEOHANE, Nannerl O. (2019). «Women, power & leadership». *Daedalus*, 149(1), 236- 250
- KINNAIRD, Vivian i HALL, Derek (2000). «Theorizing gender in tourism research», *Tourism Recreation Research*, 25(1), 71-84.
- JORDAN, Fiona (1997). «An Occupational Hazard? Sex Segregation in Tourism Employment», *Tourism Management*, 18(8), 525-34.
- LA BARBERA, María Caterina (2016). «Interseccionalidad, un “concepto viajero”: orígenes, desarrollo e implementación en la Unión Europea». *Interdisciplina*, 4(8), 105-122
- LAHELMA, Elina i TAINIO, Liisa (2019). «The long mission towards gender equality in teacher education: Reflections from a national project in Finland». *Nordic Studies in Education*, 39(1), : 69-84.
- LARRONDO, Ainara i RIVERO, Diana (2019). «A case study on the incorporation of gender-awareness into the university journalism curriculum in Spain». *Gender and Education*, 31(1), 1-14.

- LÓPEZ-FRANCÉS, Inmaculada i VÁZQUEZ-VERDERA, Victoria (2014). «La perspectiva de género y el papel de la Universidad en el siglo XXI». *Teoría de la Educación. Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 15(4), 241-261.
- LÓPEZ-VILLANUEVA, Cristina i CRESPI-VALLBONA, Montserrat (2022). «Cuidados y arreglos. La importancia del arraigo al barrio en un contexto de pandemia. El caso de la ciudad de Barcelona», *RES, Revista Española de Sociología* (Monográfico), en prensa.
- MANN, Susan Archer i HUFFMAN, Douglas J. (2005). «The decentering of second wave feminism and the rise of the third wave». *Science & society*, 69(1: Special issue), 56-91.
- MARKUSSEN, Simon i RØED, Knut (2017). «The gender gap in entrepreneurship – the role of peer effects». *Journal of Economic Behavior and Organization*, 134, 356-373.
- MORA, Enrico i PUJAL, Margot (2009). «Introducción de la perspectiva de género en la docencia universitaria». *Univest09 II Congrés Internacional*, Universitat de Girona.
- MUNAR, Ana María; KHOO-LATTIMORE, Catheryn; CHAMBERS, Donna i BIRAN, Avital (2017). «The academia we have and the one we want: on the centrality of gender equality», *Anatolia*, 28(4), 582-591.
- OAKLEY, Judith G. (2000). «Gender-based barriers to senior management positions: Understanding the Scarcity of Female CEOs». *Journal of Business Ethics*, 27, 321-334.
- PASTOR, Inma, i ACOSTA, Ana (2016). «La institucionalización de las políticas de igualdad de género en la Universidad española. Avances y retos». *Investigaciones feministas: papeles de estudios de mujeres, feministas y de género*, 7(2), 247-271.
- PAUTASSI, Laura (2021). «A un año de la pandemia: Los cuidados en el centro y en los márgenes». *Desenvolvimento em Debate*, 9(1), 213-229.
- PRAT GRAU, María; CARBONERO SÁNCHEZ, Laura i SOLER PRAT, Susana (2013). «La perspectiva de género en los planes de estudio del Grado en Ciencias de la Actividad Física y el Deporte en Cataluña». *Feminismo/s*, 21, 117-137.
- RAM, Yael (2018). «Hostility or hospitality? A review on violence, bullying and sexual harassment in the tourism and hospitality industry». *Current Issues in Tourism*, 21(7), 760-774.

- RAMOS-RODRÍGUEZ, Antonio Rafael; MEDINA-GARRIDO, José Aurelio i RUIZ-NAVARRO, José (2012). «Determinants of hotels and restaurants entrepreneurship: a study using GEM data». *International Journal of Hospitality Management*, 31(2), 579-587.
- ROGERS, Susan Carol (1978). «Woman's place: a critical review of anthropological Theory». *Comparative studies in society and history*, 20(1), 123-162.
- SAYER, Liana C.; BIANCHI, Suzanne M. i ROBINSON, John P. (2004). «Are parents investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children». *American journal of sociology*, 110(1), 1-43.
- SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; RUBIO-ANDRADA, Luis; FIGUEROA-DOMEQ, Cristina i DE LA FUENTE-CABRERO, Concepción (2021). «Facilitators and Barriers to women's access to Top Management Positions in the Hospitality Industry», *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 1-30.
- SEGOVIA-PÉREZ, Mónica; FIGUEROA-DOMEQ, Cristina i MERCADO IDOETA, Carmelo (2012), «Presente y futuro de la mujer directiva en puestos tecnológicos del sector turístico», A Turitec 2012: *IX Congreso Nacional Turismo y Tecnologías de la Información y las Comunicaciones*, Universidad de Málaga (UMA), 287-303.
- SERRA, Pedrona; PRAT, Maria; VIZCARRA, María Teresa; GARAY, Beatrice i FLINTOFF, Anne (2018). «The (in)visibility of gender knowledge in the Physical Activity and Sport Science degree in Spain». *Sport, Education and Society*, 23(4), 324-338.
- SEVERS, Eline; CELIS, Karen i ERZEEL, Silvia (2017). «Poder, privilegio y desventaja: teoría interseccional y representación política». *Revista de Investigaciones Feministas*, 8, 41-51.
- TRUPP, Alexander i SUNANTA, Sirijit (2017). «Gendered practices in urban ethnic tourism in Thailand». *Annals of Tourism Research*, 64, 76-86.
- VANDEGRIFT, Darcie (2008). «This isn't paradise – I work here». *Gender and Society*, 22(6), 778-798.
- VEGA, Pedro Jesús; SANTERO, Rosa; CASTRO, Belén i GÓMEZ, Nuria Elena (2016). «Women directors, critical mass and gender wage gap. Evidence for Spain». *Estudios de Economía Aplicada*, 34(1).
- VEIJOLA, Soile i JOKINEN, Eeva (1994). «The body in tourism». *Theory, Culture & Society*, 11, 125-51.

- VIZCAINO-SUÁREZ, Laura Paola; SERRANO, Rocío; CRUZ, Graciela i PASTOR, María José (2016). «Teorías y métodos de investigación sobre turismo, género y mujeres en Iberoamérica: Un análisis bibliográfico». *Cuadernos de Turismo*, 38, 485-501.
- VIZCARRA MORALES, María Teresa; NUÑO ANGÓS, Teresa; LASARTE LEONET, Gema; ARISTIZÁBAL LLORENTE, M. Pilar i ÁLVAREZ URÍA, Amaia (2015). «La perspectiva de género en los títulos de Grado en la Escuela Universitaria de Magisterio de Vitoria-Gasteiz». *REDU: Revista de Docencia Universitaria*, 13(1), 297-318.
- WEST, Candace i ZIMMERMAN, Don H. (1987). «Doing Gender». *Gender and Society*, 1(2), 125-151.
- WESTWOOD, Sheena; PRITCHARD, Annette i MORGAN, Nigel J. (2000). «Gender-blind marketing: businesswomen's perceptions of airline services». *Tourism Management*, 21(4), 353-362.
- ZHANG, Jiekuan i ZHANG, Yan (2020). «Tourism and gender equality: An Asian perspective». *Annals of Tourism Research*, 85.
- ZIPPEL, Kathrin; FERREE, Myra Marx i ZIMMERMANN, Karin (2016). «Gender equality in German Universities: Vernacularising the battle for the best brains», *Gender and Education*, 28 (7), 867-885.

8.5 Altres recursos

United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women. Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women (CEDAW) [en línia]. Disponible a: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/> [consulta de abril 2022].

La mirada del turisme des de la perspectiva de gènere permet descobrir algunes de les arestes de la seua dimensió social en abordar la relació de les dones respecte als homes com a treballadores, empresàries i empenedores, però també com a usuàries d'equipament turístic i consumidores d'experiències d'oci.

La Guia per a una docència universitària amb perspectiva de gènere de Turisme ofereix propostes, exemples de bones pràctiques, recursos docents i eines de consulta amb què revertir l'androcentrisme i incloure la perspectiva de gènere en la docència, la transferència de coneixement i la recerca.

Consulta les guies d'altres disciplines a vives.org

Xarxa Vives
d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU. Universitat d'Alacant. Universitat d'Andorra. Universitat Autònoma de Barcelona. Universitat de Barcelona. Universitat CEU Cardenal Herrera. Universitat de Girona. Universitat de les Illes Balears. Universitat Internacional de Catalunya. Universitat Jaume I. Universitat de Lleida. Universitat Miguel Hernández d'Elx. Universitat Oberta de Catalunya. Universitat de Perpinyà Via Domitia. Universitat Politècnica de Catalunya. Universitat Politècnica de València. Universitat Pompeu Fabra. Universitat Ramon Llull. Universitat Rovira i Virgili. Universitat de Sàsser. Universitat de València. Universitat de Vic · Universitat Central de Catalunya.